

Otobiyografiler Üzerinden Balkan Savaşları Sürecinde Çocukluk Algısının Değerlendirilmesi

Evaluation of the Perception of Childhood During the Balkan Wars Through Autobiographies

<https://doi.org/10.52792/tws.1443058>

Ali ÇAPAR¹

Emine AK²

Araştırma Makalesi

¹ Çankırı Karatekin Üniversitesi

– Dr. Öğr. Üyesi

ORCID: 0000-0002-8221-8649

² Çankırı Karatekin Üniversitesi

ORCID: 0000-0003-0922-6500

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ali ÇAPAR

Bu makalede geçen görüşler yazarın kendisine aittir, hiçbir kişi ve kurumu bağlamaz.

E-posta/E-mail:

capar80@hotmail.com

Geliş tarihi/Received:

26 Şubat 2024

Revizyon talebi/Revision

Requested:

26 Mart 2024

Son revizyon /Last revision:

08 Nisan 2024

Kabul tarihi/Accepted:

23 Nisan 2024

Atıf/Citation:

Çapar, Ali ve Ak, Emine. "Otobiyografiler Üzerinden Balkan Savaşı Sürecinde Çocukluk Algısının Değerlendirilmesi." *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 5, no. 1 (2024): 42-63.

Özet

Bu makale, Balkan Savaşları boyunca çocukluk algısının siyasi, sosyal ve kültürel açıdan nasıl şekillendiğini incelemektedir. Osmanlı toplumunda, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, barış zamanındaki çocukluk algısı ile savaş zamanındaki çocukluk algısı arasında önemli farklılıklar olmuştur. Savaş dönemindeki çocukluk algısı, siyasi gelişmelerden etkilenmiş ve bazı çocukların rejimin ideolojisi ve dönemin koşulları bağlamında militarizasyonu ile sonuçlanmıştır. Balkan Savaşları boyunca çocuklar, ebeveynlerinin sorumluluklarını büyük ölçüde üstlenmişler, bu da çocukluk ile yetişkinlik arasındaki ayrımın bulanıklaşmasına neden olmuştur. Savaşın sosyal sonuçları, çocukların yaşamlarını olumsuz yönde etkilemiş, eğitim, oyun ve hikâye anlatımı gibi alanlara sirayet etmiştir. Bu çalışmada, çeşitli yöntemler kullanılarak Balkan Savaşı'nın çocukların yaşamları üzerindeki etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çocukların bütün deneyimlerini resmî belgeler aracılığıyla yansıtmak mümkün olmadığından, onların deneyimlerini daha kapsamlı bir şekilde yansıtabilme için anılar, biyografiler ve dönemin etkisi altında kurgulanan edebi eserler kaynak olarak tercih edilmiştir. Ayrıca, çocukluk algısını yansıtan farklı disiplinlerden çeşitli kaynakların incelenmesi nedeniyle, kaynak kullanımında disiplinler arası bir yaklaşım benimsenmiştir. Yapılan araştırmalar neticesinde, dönem politikalarının ve egemen çocukluk algısının hem kişisel anlatılarda hem de kurgusal metinlerde kendini gösterdiği görülmüştür. Yapılan çalışma, çocukluk tarihinin ve çeşitli kaynakların kullanımının önemini vurgulamakta ve alandaki potansiyel araştırma konularına örnekler sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Balkan Savaşları, çocukluk algısı, ideal çocukluk*

Abstract

This article investigates how political, social, and cultural factors during the Balkan Wars influenced the idea of childhood. In Ottoman society, there were notable distinctions in the perception of childhood during peacetime and wartime, particularly from the mid-19th century onward. Political changes throughout wartime altered the view of childhood, leading to the militarization of some children in alignment with the regime's ideology and prevailing conditions. During the Balkan Wars, children took up their parents' duties, leading to a blending of childhood and adulthood. The war's societal repercussions had a detrimental impact on children's lives, extending into domains including education, recreation, and oral traditions. This paper employs numerous approaches to demonstrate the effects of the Balkan War on children's lives. Literary works influenced by the period were picked as sources to thoroughly depict the experiences of children, as official documents may not capture all their experiences. An interdisciplinary method was used to study sources from many fields that reflect the perception of childhood. It was noted that the regulations and prevailing view of childhood during that time were reflected in personal stories and literary writings. This highlights the significance of studying the history of childhood using various sources and tries to offer potential research topics in the field.

Key Words: *Balkan Wars, perception of childhood, ideal childhood.*

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1910-1914 yılları arasında sosyal, ekonomik, politik ve askeri alanlarda karşılaştığı problemler, değişimleri de beraberinde getirmiştir. Söz konusu değişim, yönetime, siyasi konjonktüre ve Osmanlı sosyokültürel hayatına da yansımıştır. Değişimin yaşandığı konulardan birisi ise toplumsal ve siyasi dinamiklerle şekillenen çocukluk algısı olmuştur. Balkan savaşlarının yaşandığı süreçte çocuklara yönelik olan politik söylem ve toplumun çocuklardan beklentisi savaş öncesindeki döneme göre farklılık arz etmiştir. Söz konusu değişimlerle birlikte çocukların deneyimleri, eğitimleri ve sosyal yaşantıları da farklı bir sürece doğru evrilmiştir.¹ Bu makalede de Balkan Savaşları esas alınarak savaş sürecinin çocuklar üzerindeki etkileri ve dönemdeki çocukluk algısının ne şekilde değiştiği otobiyografiler üzerinden analiz edilecektir. Çocukluk algısında yaşanan değişimlerin isabetli bir şekilde analiz edilebilmesi için çocukluk kavramının tarihsel süreçte nasıl algılandığı ve bu kavramın ortaya çıkış hikâyesine değinilecektir. Çünkü devlet politikaları, toplumsal beklentiler ve dönem şartları çocukluk kavramının bel kemiğini oluşturan dinamiklerdir. Bu çalışmada incelenecek olan çocukluk algısını oluşturan etkenleri anlamak adına Avrupa'da ve Osmanlı'da gerçekleştirilen modernleşme politikaları, II. Abdülhamid dönemi ile İttihat ve Terakki dönemindeki sosyo-kültürel ve siyasi politikaları gözden geçirmek bir zaruriyet haline gelmiştir.² Farklı tarihsel ve sosyal politikalar neticesinde çocukluk algısının gösterdiği değişkenlik ortaya konulmaya çalışılırken, Balkan Savaşları sürecinde çocukların deneyimleri, mobilizasyonu, eğitimleri ve travmaları bu makalenin temel noktalarını oluşturacaktır.

Çocuklar, tarihin pasif aktörleri oldukları için onların deneyimlerine dair bilgiler resmi yazışmalarda veya dönemin savaşı anlatan eserlerinde çok sınırlı şekilde yer almıştır. Bu sebeple Balkan Savaşları ile şekillenen çocukluk algısının dönemin otobiyografileri, hatıraları ve günlüklerine ne şekilde yansıdığı dönemin çocuklarının kaleminden okunmaya çalışılmıştır. Makalemizde çocukluğu Balkan Savaşları dönemine denk gelen ve bu döneme dair yazılı eserler bırakan isimlerin otobiyografileri incelenmiştir. Sırasıyla bu isimler: Şevket Süreyya Aydemir (1897- 25 Mart 1976), Hristo Brizitsov (1901-1980), İ. Hakkı Sunata (1892- 1988), Eyüp Durukan (1882-1963), Abdürrauf Bey (1881- 1929), Adnan Ergeneli (1911 – 1990), Semiha Ayverdi (1905-1993), Hasan Ali Yücel (1897- 1961), Vehbi Koç (1901- 1996), Hasan İzzetin Dinamo (1909-1989), Hasan Ali Ediz (1905-1972), Selma Ekrem (1902-1986), A. Tevfik Berkman (190 1993), Nazım Hikmet Ran (1902-1963) ve Hürrem Arman (1909- 1989)'dır. Sıralanan isimlerin eserlerinde, Balkan Savaşları'nın çocukların dünyasında meydana getirdiği farklılıklar ve olağanüstü dönemde değişen çocukluk algısının yansımaları mevcuttur. Ayrıca bu eserlerde, döneme damga vuran milliyetçi akımın etkileri de gözlenebilmektedir. O döneme ait yoğun olarak kullanılan hatıralar ve günlükler okunurken eserleri kaleme alan kişilerin şahitlik ettikleri döneme bir çocuk gözüyle nasıl baktıkları veyahut döneme tanıklık eden yetişkinlerin çocukları nasıl gözlemledikleri üzerinde durulmuştur. Bu çalışmada Balkan Savaşları dönemindeki çocukluk kavramının nasıl oluştuğu, savaşın çocuk dünyasını nasıl etkilediği ve dönemin ideolojisiyle olan ilişkisi incelenmiştir. İnceleme yapılırken anı ve günlüklerde

¹ Emine Ak, "Balkan Savaşları Dönemindeki Çocukluk Algısı" (Yüksek Lisans Tezi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, 2023), 1.

² Örnek çalışmaları için bakınız: Cüneyd Okay, *Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler 1850-1900* (İstanbul: Kırkambar,1998); Yahya Araz, *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013); Yahya Araz, *Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emegi: Ev İçi Hizmetlerde İstihdam Edilen Çocuklar (1750-1920)* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020); Güven G. Öztan, *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları,2011); Füsün Üstel, *Makbul Vatandaş'ın Peşinde* (Ankara: İletişim Yayınları, 2016).

aktarılan olaylar tarihsel gerçeklerle desteklenerek dönemin çocukluk algısına ve değişen çocuk rollerine dair bütüncül bir çalışma ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu noktada yazarların kişisel dünyaları, politik görüşleri de göz önünde bulundurularak anılarda ele alınan meselelerin daha nesnel yorumlanmasına özen gösterilmiştir.

MODERNLEŞME POLİTİKALARI ÇERÇEVESİNDE AVRUPA'DA VE OSMANLI'DA ÇOCUKLUK İMGESİ

“Çocukluk” kavramı, toplumsal değerler ve kültürel öğelerden etkilenen bir kavram olması nedeniyle döneme ve politikalarına göre anlamsal olarak farklılık göstermektedir. Makalenin giriş bölümünde de değinildiği üzere çocukluğun tanımının zamana ve mekâna göre farklılık gösterebileceğini ve çocukluk kavramının kültürel bir icat olduğunu ilk kez söyleyen isim Aries olmuştur.³ Aries'e göre çocukluk kavramının 16-17. yüzyıllarda ortaya çıkmasının en temel nedeni söz konusu yüzyıllarda okulların yaygınlaşmasıdır. Okullaşmanın artmasıyla birlikte çocuklar, ilk defa yetişkin denetiminden uzaklaşarak aile dışında bir çatı altında eğitime ve akranları ile vakit geçirmeye başlamışlardır.⁴ Böylelikle çocuklar, ebeveyn beklentilerinin yanı sıra eğitimcilerin beklentileriyle de şekillenmeye başlamışlardır. Dolayısıyla okulla birlikte yetişkinlerden farklı bir kategoride yer alan çocuk, artık yetişkinliğe hazırlanması gereken biyolojik bir sınıfının ötesinde sosyo-kültürel bir kavram halini almış ve yetişkinlerle çocuklar arasındaki ayrım da belirginleşmiştir.

Modern çocukluk kavramının oluşmasına katkı sağlayan bir diğer etken ise Postman'ın belirttiği üzere 16. yüzyılda gelişen matbaa olmuştur.⁵ Matbaanın gelişmesiyle birlikte çocuklar, yetişkin kontrolünün dışında kitaplarla eğitilmişlerdir. Özellikle modernleşmeyle birlikte eğitimin yanı sıra bilim, tıp, pedagoji alanlarındaki gelişmeler, çocukları hayata hazırlamış, aileye birer alternatif olma durumuna getirmiştir.⁶ Eğitim alanındaki bu yeniliklerin yanı sıra toplum dinamiklerindeki bazı kökten değişiklikler de yine çocukluk tanımının ortaya çıkmasında ve değişime uğramasında etkili olmuştur. Örneğin burjuva sınıfının güç kazanması bu değişimi tetikleyen unsurlardan biridir. Burjuvaziyle birlikte çocukluk kavramının değişime uğramasının nedeni öncesinde sadece neslin devamı olarak görülen çocukların bu dönemde mirasçı pozisyonuna yerleştirilmeleridir. Burjuva sınıfı, sahip olduğu mal varlığını devredecek ve bu mal varlığına sahip çıkacak nitelikte olan çocuklara ihtiyaç duymuştur. Söz konusu gelişmeyle birlikte mirasçı konumuna gelen çocukların eğitime ihtimam gösterilmeye başlanmıştır.

Toplumsal sınıftaki değişimlerin çocukluk algısını etkilemesi burjuva sınıfı örneğiyle sınırlı kalmamıştır. 19. yüzyıldaki ekonomik ve toplumsal gelişmeler işçi sınıfını ortaya çıkarmıştır. İşçi sınıfı neticesinde ise çekirdek aile yapısı ortaya çıkmıştır ve çekirdek aile, ebeveynler ile çocukları arasındaki bağın kuvvetlenmesinde aracı olmuştur. Ekonomik gelişmelerle birlikte ailelerin refah düzeyi arttıkça geleceğin ancak çocuklara verilen rollerle somutlaştırılabileceği anlaşılmış ve sosyo-kültürel dinamiklerden de etkilenerek ideal modern çocuk portresi çizilmeye başlanmıştır. Modern

³ Colin Heywood, *Baba Bana Top At! Batı'da Çocukluğun Tarihi* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 22.

⁴ Sevinç Zengin, “16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Çocukluk: Kınalızâde Ali Efendi'nin Ahlak-ı Alâî'si ile Abdüllatif Karamânî'nin Adâb-ı Menâzil'inde Çocuklar” (yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2021), 16-17; Ak, age, 3.

⁵ Age, 17.

⁶ Erdal Arıkan, “II. Balkan Savaşı ile I. Dünya Savaşı Arasında Osmanlı'da Çocukluğun Politik İnşası 1913-1914: Çocuk Duygusu ve Çocuk Dünyası Dergileri Üzerine Bir İnceleme” (yüksek lisans tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 2021), 14.

çocukluk imgesinin nasıl oluştuğunu daha iyi anlamak adına eğitim ve çocuk ilişkisinin ayrıntılarına değinmek faydalı olacaktır. 18. yüzyıl aydınlanması ile beslenen ve 20. yüzyılda şekillenen çocukluk paradigması, J.J. Rousseau ve John Locke gibi isimlerden etkilenmiştir.⁷ John Locke, *Some Thoughts Concerning Education* eserinde ilk defa çocuktan tabula rasa (boş levha)⁸ olarak bahsetmiştir.⁹ Locke'un bu kavramı, çocuk zihnindeki boşluğun ancak eğitilerek doldurulabileceği fikrinden yola çıkarak kullanmıştır. Locke, geleceğin yurttaşları olarak gördüğü çocukların eğitimindeki kıstasın da "Protestan Çocuk Anlayışı"¹⁰ olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur.¹¹ 20. yüzyıldaki çocukluk kavramının değişmesine etki eden bir diğer isim olan Rousseau da çocukların tabii (masum ve iyi) yapısı bozulmadan eğitilmeleri gerektiğini bu eğitimden ise ailenin ve devletin sorumlu olması gerektiğini ileri sürmüştür.¹² Dolayısıyla iki görüş neticesinde de geleceğin temsilcisi olan çocukların eğitilmesinin zaruri olduğu fikri ortaya çıkmıştır. Düşünürlerin söz konusu fikirleri çocuğun biyolojik varlığının ötesinde toplumsal yapının bir parçası olduğunu kabul eden niteliktedir.

Çocukluk algısının toplumsal-kültürel bir yaratı olduğu fikri Alan Prout ve Allison James'in çocuk sosyolojisi üzerine yaptığı çalışmalarla da perçinleşmiştir. Bu sayede çocukluk algısının cinsiyet, sınıf ve etnisiteden ayrı düşünülemediği de anlaşılmıştır.¹³ Bu gelişmeler ve değişimler neticesinde de 20. yüzyılda toplumlar, kendi toplumumuzda geçerli olan çocukluk anlayışı nedir? ile çocuklar bu bağlamda nasıl eğitilmelidir? gibi soruların cevaplarını aramaya başlamışlardır. Bu soruların cevaplarının verileceği mekân ise 19. yüzyıl başından itibaren çocuğun toplumsallaşmasında din, toplum ve ailenin yerini almaya başlayan "modern okul" olmuştur ve çocukların gelecek nesiller olarak görülmesi nedeniyle okullarda görülen ilk değişimlerden birisi yurttaş eğitimi konusuna vurgu yapılmasıdır.¹⁴ Yurttaşlık konusuna vurgu yapılmasının nedeni ise dönemin siyasi ve sosyal koşullarının bir uzantısıdır. Modernizmle birlikte soya bağlı olarak şekillenen egemenlik anlayışı, yerini "millet iradesi"ne bırakmıştır.¹⁵ Dolayısıyla 19. yüzyıl politikaları gereğince millet iradesinin tamamlayıcı unsurları, ulusal siyasi otoriteler ve siyasal kurumlar olmuştur. Bu duruma paralel olarak da modern çocukluk kavramının, ulus-devlet politikalarından etkilenerek şekillendiğini söylemek mümkündür. Modernleşmeyle birlikte siyasal alandaki gelişmeler ile eğitim hayatındaki gelişmelerin etkileşimi de artmıştır.¹⁶ Alkan'ın da belirttiği üzere modernleşme döneminde eğitim, "siyasal birliğin, toplumsal uyumun ve devlete yönelik sadakatın sağlanmasında bir "ideolojik aygıt" olarak kullanılmıştır.¹⁷ Eğitimin böyle bir aracı durum

⁷ Mine Tan, "Çocukluk: Dün ve Bugün," *Toplumsal Tarihte Çocuk*, Haz. Bekir Onur, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994), 11.

⁸ Bir empirist olan Locke'a göre, zihnimizde doğuştan gelen hiçbir fikir yoktur. Bu yüzden insan zihni için Latince boş levha anlamına gelen 'tabula rasa' deyimini kullanmaktadır.

⁹ Colin Heywood, age, 31.

¹⁰ Bu anlayışa göre çocuğun boş olan zihni, eğitimciler ve yönetim politikaların gereklilikleri ile eğitilmelidir.

¹¹ Mine Tan, age, 12.

¹² Age, 11.

¹³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi: MÖ 1000 – M. S. 2007* (Ankara: Pegem Akademi, 2007), 17.

¹⁴ Füsün Üstel, *Makbul Vatandaş'ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 16.

¹⁵ Güven Öztan, *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 5.

¹⁶ Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Modernleşme ve Eğitim," *Türkiye Araştırmaları Dergisi* 6, no.12 (2008): 9.

¹⁷ Age, 21.

üstlenmesi, çocukları geleceğin temsilcileri olarak kabul eden yönetimlerce, ideal çocuklar yetiştirilmesine zemin hazırlamıştır.¹⁸

Çocukların bir kamu kurumu olan modern okullarda eğitim görmeye başlaması Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasal gelişmelere paralel olarak değişen çocuk imgesini ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla çocuk imgesi dönemin politikalarından ve olağanüstü hallerden etkilenecek süreklilik ve değişkenlik göstermeye 20. yüzyıl boyunca da devam etmiştir. II. Abdülhamid döneminde müstakbel mümin olarak görülmek istenen çocuk, İttihat ve Terakki döneminde ideal yurttaş olarak resmedilirken Balkan Savaşları sonrasında ise müstakbel asker olarak betimlenmeye başlamıştır.¹⁹ Çalışmanın devamında üç dönemde neden üç farklı çocuk imgesinin olduğu dönem politikaları bağlamında aktarılmaya çalışılmıştır. Bu sayede II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki yönetimi ile olağanüstü bir durum çerçevesinde değerlendirilecek olan Balkan Savaşları döneminin politik, sosyal ve kültürel dinamikleri ile çocukluk algısı arasındaki ilişki farklı perspektiflerden incelenecektir.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ SİYASİ POLİTİKALARI BAĞLAMINDA DEĞİŞEN ÇOCUK İMGESİ

“Padişahım çok yaşa” sloganının en çok duyulduğu ve tabelalara yazıldığı dönemin II. Abdülhamid saltanatına denk gelmesi tesadüf değildir ve bu slogan padişahın iç ve dış siyasetteki politikaları hakkında ipucu barındırmaktadır. Saltanatın ve hilafetin temsilcisi olarak göreve gelen II. Abdülhamid iktidarın korunması, sürdürülmesi ve sağlamlaştırılması gereken bir dönemde tahta çıkmıştır.²⁰ 19. yüzyıl, Osmanlı Devleti açısından bakıldığında devletin ve dolayısıyla padişahın görünürlüğünü ve meşruluğunu arttırması gereken bir yüzyıl olmuştur.²¹ Bu durumun altında yatan neden II. Abdülhamid'in döneminin kötü ekonomik şartlar altında, dış siyasette yalnızlıkla, savaşlarla, iç siyasette ise istikrarsızlıklarla ve düalist hukuk kurallarıyla mücadele edilen kaotik bir zaman dilimi olmasıdır. Deringil'in ifadesiyle devletin içinde bulunduğu zor şartlar padişahı, “ben de varım politikasına” sevk etmiştir.²² II. Abdülhamid, isyanları ve muhtemel darbeleri kontrol edebilmek adına muhafazakârlık, mutlakiyet, merkeziyetçilik, ittihad-ı İslam, reform ve statükoyu, iç politika ilkeleri olarak benimsemiştir.²³ II. Abdülhamid dönemi dış politikasının genel hatlarını ise Avrupalı devletlerin karşısında yalnızlık ve denge politikası şekillendirmiştir.²⁴ Nitekim dış politikadaki hamlelerin desteklenmesi için de iç politikada merkezi bir yönetim tercih edilmiştir.

II. Abdülhamid, iç siyasetteki politikalarının kitlelere hitap etmesini sağlamak için modern eğitimi aracı kılmıştır. Bu sayede dönemin politik fikirleri, okullar aracılığıyla çocuklara aktarılmıştır. II. Abdülhamid döneminin siyasi ideolojisi gereği eğitimde; padişaha sonsuz itaat eden, dinine bağlı

¹⁸ Ali Çapar, “Peder-i Şefik'ten Müstebit Hükümdara: 1876-1914 Yılları Arasında Yayımlanan Çocuk Gazetelerinde II. Abdülhamid İmajı”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* no.21 (2021): 56.

¹⁹ Güven Öztan, age, 6.

²⁰ Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 162; Ak, age, 17.

²¹ Emine Ak, age, 17.

²² Selim Deringil, *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 24.

²³ Gökhan Çetinsaya, “Abdülhamid'i Anlamak: 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bakış”, *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, (2016): 364.

²⁴ Age, 139-140.

ve resmî ideolojiyle barışık nesiller yetiştirmeyi amaçlamıştır.²⁵ 1892 Nizamnamesinde de eğitimin aşamalarında yer alan yönetim kadrosunun ve öğrencilerin “devlete karşı itaatkâr ve saygılı, insanlara karşı yardımsever” bireyler olmaları gerektiği belirtilmiştir.²⁶Baba imgesi ile bütünleşen II. Abdülhamid’in öğrencilerden beklediği bir diğer davranış da sadakattir. Öğrencilerden önce Allah’a ve peygambere sonrasında ise İslamiyet’in temsilcisi konumunda olan halifeye yani II. Abdülhamid’e bağlı olması beklenmektedir.²⁷ Dönemin ilk pedagoji kitabını kaleme alan Mustafa Satı’nın *Fenn-i Terbiye* kitabında da belirttiği “yarınki Osmanlılık, [dönemin] mekteplerinde hazırlanacaktır.”²⁸ ifadesinden de anlaşıldığı üzere egemen siyasal söylem ile dönemin çocuklarından beklenenler ortak bir paydada birleşmektedir. Mülkiye mektepleri programında “Mekteb-i Mülkiye, bilimler tahsil edip iyi huylar kazanarak ileride devlete sadık hizmetler verecek memur yetiştirmek amacıyla kurulmuştur” ifadesi de egemen siyasal söylemin eğitime yansımalarını açıkça göstermektedir. ²⁹Ahlak dersi kitaplarında da yine padişahın otoritesine hizmet edecek ve etki alanını genişletecek şekilde Allah- peygamber-padişah anlatımı yer almıştır.³⁰ Yani çocukların padişaha itaat etmesi gerekliliği ahlak kitaplarında din ile meşru kılınmıştır. Dönemin kıraat ya da pozitif bilimlerle ilgili çocuklara yönelik kitaplarında yine aynı vurgu söz konusudur. ³¹

II. Abdülhamid döneminde çocuklara yönelik olan bakış açısı sadece eğitim düzeyinde değişmemiştir. Dönemin çocukluk anlayışındaki yansımalarını sağlık hizmetlerinde ve günlük hayatta da görmek mümkündür. Sadece çocuklara yönelik hizmet veren hastanelerin kurulması ve çocuklara özel tedavilere başlanması; kimsesiz çocuklar için Dârulaceze, Hamidiye Etfal Hastanesi, Dârulhayr-ı Âli gibi kurumların açılması Abdülhamid dönemindeki yetişkinlik ile çocukluk arasındaki çizginin netleşmesine birer örnek arz etmektedir.³²Devrin gazetelerinde çocuk giyiminin ayrı bir tarz olduğunun belirtilmesi, 1882 yılına ait bir tiyatro tarifesinde çocuklar için ayrı bir ücretlendirilmenin yapılması ve çocuklara özel reklamların basında yer alması da yine çocuğun görünürlüğünün arttığına ve müstakil bir varlık olarak görüldüğüne işaret etmektedir.³³Yukarıda değinilen eğitim alanındaki yenilikler, hem modernleşmeyle birlikte şekillenen II. Abdülhamid dönemi ideal çocuk anlayışını hem de çocukluk kavramındaki değişimi bir bütün içerisinde göstermektedir. Kendisine sadık bir nesil yetiştirmek isteyen II. Abdülhamid, eğitimi ideolojik bir aygıt olarak kullanmış ve bu duruma paralel bir çocukluk imgesi ortaya koymuştur. Diğer taraftan da artık hem eğitim hem sağlık hizmetleri hem de sosyal hayatta çocuğun görünür ve farklı bir kategoride yer almasına öncü olmuştur.

²⁵ Mustafa Gündüz, “II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12, (2008): 243-286.

²⁶ Aslı Akçalı ve İ. Davut Çam, “II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Dönemleri Eğitim Anlayışları Bağlamında Mizancı”, *Millî Eğitim Dergisi* 207, (2015): 124.

²⁷ Ali Çapar, age, 91.

²⁸Hamza Altın, “II. Abdülhamid Devri Pedagojik Eserlerde Eğitimcilerle Yapılan Tavsiyeler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24, (2016): 240.

²⁹ Tarık Yiğit, “Osmanlı Resmî İdeolojisindeki Dönüşüm (1876-1918)” (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2012), 78.

³⁰ Mehmet Ö. Alkan, age, 136.

³¹ Age, 142.

³² Cüneyd Okay, *Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler: 1850-1900* (İstanbul: Kırkambar,1998), 56-58.

³³ Age, 103.

İTTİHAT VE TERAKKİ DÖNEMİ SİYASİ POLİTİKALARI BAĞLAMINDA ÇOCUK ALGISI

“İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908 İhtilali’ni düzenleyen ve 1918 yılına kadar siyaset sahasında başrol oynayan politik bir aktördür. Cemiyetin kuruluş amacı; mevcut yönetimin adalet, müsavat ve hürriyet konularındaki ihlallerinin önüne geçilmesi ve vatanın yabancı tehditlere karşı korunması gerektiği şeklinde özetlenmiştir”.³⁴ Bu anlayış 1908 İhtilali sonrasında da devam etmiş ve cemiyet kendini “vatan kurtarıcısı” konumuna yerleştirmiştir.³⁵ Dolayısıyla cemiyetin kendisine atfettiği amaç imparatorluğu iç ve dış tehditlere karşı daha iyi koruyabilecek bir yönetimin teşekkül edilmesine yönelik olmuştur. Balkan Savaşları’ndaki yenilginin millî his yoksunluğundan kaynaklandığının düşünülmesi ise iktidarı milliyetçi bir söyleme itmiştir ve bu söylem eğitim politikalarında “millî terbiye” sloganı ile hayat bulmuştur. Millî vurgusu sadece eğitimle de sınırlı kalmamış ve dönemin kültürel ortamı (millî edebiyat), ekonomi politikaları (millî iktisat) da aynı politikanın ürünleri olmuştur.³⁶ Vatanı müşkül durumdan kurtarmak prensibiyle hareket eden İttihat ve Terakki yönetimi farklı şartlar altında farklı ideolojilerden faydalanmıştır. Örneğin özellikle Balkan Savaşları sonrası dönemde İslamiyet’in toplumu bir araya getirme potansiyelinden yararlanılmıştır. Bu sayede “vatan, millet, devlet gibi kavramlar cihat, gazilik ve şehitlik gibi aslında İslami nitelik taşıyan değerlerle kutsallaştırılmıştır.”³⁷

İttihat ve Terakki dönemi Türk ulusçuluğunun belirgin bir biçimde yansıdığı eğitim sahasında siyasal iktidarın ideolojik karakteri okullarda ve ders kitaplarında kendisini göstermeye başlamış ve dönem ideolojilerini benimseyen çocukların yetiştirilmesi hedeflenmiştir. II. Abdülhamid döneminde “Padişahım Çok Yaşa” sloganıyla yetişen öğrenciler II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde ilahilerle birlikte millî duyguları harekete geçiren şarkılar söylemeye başlamıştır.³⁸ Yani hem İslami söylemin hem de milliyetçi söylemin ortak paydası müstakbel askerler yetiştirmek, kurtuluş reçetesi olarak görülmüştür. Yine Balkan Savaşları’ndaki yenilgiden sonra topyekûn savaşın bir gereği olarak çocuklara, askeri beceriler öğretilmiştir.³⁹ Örneğin, geç Osmanlı döneminde çocukların beden gelişimi için yaptırılan spor faaliyetlerinin amacı değişmiş ve spor, beden terbiyesi amacından sıyrılarak çocukları olası savaşa hazırlayan bir enstrüman haline gelmiştir.⁴⁰ Balkan Savaşları yenilgisinden sonra palazlanan intikam ve şiddet temaları dönemin terbiye oyunlarında ve edebî eserlerinde de yerini almıştır. Okuldaki terbiye oyunlarının pedagojik işlevi olsa da yönetiminin asıl hedefi oyunlar aracılığıyla müstakbel askerler yetiştirmek ve askerlik kavramının çocukların zihninde yer edinmesini sağlamak olmuştur.⁴¹ Yine II. Meşrutiyet dönemindeki gençler, Güç, Genç ve İzcilik derneklerine zorunlu üye olarak kaydedilmiştir.⁴² Derneklerdeki ve okullardaki sportif faaliyetlerle fiziksel olarak savaşa hazırlanan çocuklar sınıflardaki “intikam köşeleri”yle de psikolojik olarak savaşa hazırlanmışlardır. Söz konusu intikam

³⁴ Şükrü Hanioğlu, “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 23, (2001): 483; Ak, age, 22.

³⁵ Hanioğlu, age, 483.

³⁶ Mehmet Ö Alkan, age, 200.

³⁷ Age, 201.

³⁸ Age, 205.

³⁹ Eyal Ginio, *Osmanlı Yenilgi Kültürü: Balkan Savaşları ve Sonrası* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 257.

⁴⁰ Yiğit Akın, *Gürbüz ve Yavuz Evlatlar: Erken Cumhuriyet’te Beden Terbiyesi ve Spor* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 139.

⁴¹ Sabri Özçakır, “Meşrutiyet Çocuklarının Yetiştirilmesinde Terbiyevi Oyunların Rolü”, *OTAM* 43, (2018): 145-46.

⁴² Mehmet Ö. Alkan, age, 229.

köşeleriyle çocukların zihnine intikam alınması gereken bir düşman olduğu fikri yerleştirilmeye çalışılmıştır.⁴³ Ders müfredatına dâhil edilen “malumat-ı âhlakiye, medeniye, diniye ve iktisadiye, talim-i asker” isimli dersler de yine eğitimin siyasal işlevinin yansımalarıdır.⁴⁴ Kız çocukların eğitiminde de ilgili anne ve eş olunması gerekliliğine vurgu yapılırken bir taraftan da yine ders müfredatında millî kadın karakterlerine de yer verilmektedir.⁴⁵ Bu örnekler, yönetimin hedeflediği çocuk-vatandaş kavramının temel mantığını göstermesi bakımından önemlidir. İlk kez 1916’da kutlanan İdman Bayramı, okullarda oynatılması istenen Bulgar Kaçtı, İntikam gibi oyunlar da milliyetçi ve militer ruhlu çocukların yetiştirilmesine yönelik uygulamalardır.⁴⁶ Dönem okul kitaplarında vatanın korunması gerekliliğinin yanı sıra esaret altında kalan toprakları kurtarma emeli hususunda da vurgu söz konusudur. Dolayısıyla eğitim alanındaki gelişmeler, çocukları muhatap almış ve çocuk-vatandaş yetiştirme sürecinin bir parçası haline gelmiştir. Yani çocuk imgesi, İttihat ve Terakki döneminde “potansiyel bir kamusal özneye” dönüşmüştür.⁴⁷

Burada üzerinde durulması gereken diğer bir husus ise çocukların toplumun geleceği olarak görülmesidir. Geleceğin kurtarıcısı olarak görülen çocuk imgesi II. Meşrutiyet dönemindeki yeni devlet zihniyetinin bir uzantısıdır ve kurulması istenen yeni düzenin ilk temsilcileri çocuklar olacaktır. İttihat ve Terakki döneminde yetiştirilmesi hedeflenen “ekmeğini alınının teriyle kazanan, menfaatini kimsenin zararında aramayan” ideal çocuklara bu fikirlerin ancak eğitimle aşılabilmesi anlaşılmıştır.⁴⁸ Bu nedenle de dönem derslerine toplumsal içerikli dersler eklenmiş, “kız çocuklarının iptidai, rüşdiye ve idadi okullarında okuyabilmelerini bir programa sokmak için İngiltere’den Halide Salih’in teşebbüsüyle bir uzman” getirtilmiştir. Yine bu dönemde eğitim için harcanan masraflar arttırılmıştır.⁴⁹ İttihat ve Terakki dönemi ideolojisi ve bu dönemin çocuğa karşı bakış açısı sadece eğitim alanında yankı bulmamıştır. Söz konusu dönemde pedagojiyle alakalı yayınlar yapılmış, çocuk sağlığı alanında modern tıp takip edilmiş ve çocuk edebiyatı eserleri de ortaya konulmuştur.⁵⁰ Yine çocuklar devletin ekonomik refahını sağlayacağı düşünülen davranışlara teşvik edilmiştir.⁵¹ Çocuklar, çocuk dergilerinde, yerli malına özendirilirken ötekileştirme diliyle de düşman tarafı çizilmekle beraber boykota da teşvik edilmiştir.⁵² İdeal çocuktan yabancı dil öğrenmesi, Avrupa’daki ilmi ve teknolojik gelişmeleri yakından takip etmesi, vatanlarını sevmeleri beklenmektedir.⁵³ Böylelikle öncelikle vatanını düşmandan kurtaran, koruyan sonrasında ise devletin devamını sağlayacak iktisadi, kültürel, askeri sahalarda da donanımlı olması gereken ve bütün bunları millî hislerle gerçekleştirilmesi istenen bir çocuk imgesi çizilmiştir. Yine militarizmin bir özelliği olarak çocuklardan beklenen en büyük duygu bireyselliklerini vatan uğruna feda etmeleri olmuştur. Dolayısıyla rövanşist ruhla yetişen çocukların yurttaşlıklarının bireyselliklerinden önce gelmesi

⁴³ Eyal Ginio, age, 257-58.

⁴⁴ Age, 206.

⁴⁵ Age, 209.

⁴⁶ Sabri Özçakır, age, 150-53; Füsun Üstel, age, 29.

⁴⁷ Füsun Üstel, age, 32.

⁴⁸ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (İstanbul: İmge Yayınları, 2001), 118.

⁴⁹ Age, 143.

⁵⁰ Füsun Üstel, age, 31.

⁵¹ Mehmet Ö. Alkan, age, 227.

⁵² Lale Uçan, “Osmanlı Çocuk Dergilerinin Çocuk Kimliği Üzerine Etkileri”, *Osmanlı Dünyasında Çocuk Olmak*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2012): 167-205.

⁵³ Age, 184-85.

beklenmektedir. Yukarıda belirttiğimiz gerekçelerle o dönemde militarist yetişen çocuklar tanımlanırken sıklıkla “kahraman, fedakâr, cesur” gibi sıfatlar kullanılmaktadır.

OTOBİYOGRAFİLER, HATIRALAR VE GÜNLÜKLER

“Tarih yazımında ben-anlatılarının kullanımı resmi anlatıların kullanımına nazaran daha yenidir”.⁵⁴ Bu nedenle otobiyografi ve hatıraların nasıl kullanılması gerektiği konusunda ihtilaflar mevcuttur. İlk ihtilaf konusu Osmanlı literatüründe ben-anlatılarının ancak Tanzimat’tan sonraki süreçte yer aldığı iddiası olmuştur. Cemal Kafadar, Suraiya Faroqhi, Selim Karahasanoğlu ve Esat Mermi Erondor’un kaleme aldığı çalışmalar bu tezi çürütmüştür. Nitekim söz konusu çalışmaların belkemiğini oluşturan kaynaklar Tanzimat öncesi döneme aittir.⁵⁵ Konuyla ilgili ikinci tartışma konusu ise ben-anlatılarının güvenilirliği meselesidir. Geriye dönük olarak yazılan anılar, tarihçiler için, yanlış hatırlanabilecek veya kasıtlı olarak yeniden şekillendirilebilecek olguların kaynağı olarak kullanılmaları açısından sorun yaratmaktadır.⁵⁶ Ancak Beşikçi, ben-anlatılarının kullanılırken en çok nesnellik analizi konusunda mesai harcanmasını eleştirmektedir.⁵⁷ Ben-anlatıları, “güvenilir kaynaklar mıdır” sorusunun ötesinde “bize ne anlatır” düsturuyla ele alınması gereken kaynaklardır. Ben-anlatılarının nesnelliği çapraz denetleme yöntemine tâbi tutularak ya dönem içerisinde aynı türde yazılan eserlerle ya da dönemin arşiv kaynaklarıyla karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. Beşikçi, bu duruma karşı çıkarak çaprazlamaya gerek kalmadan bu kaynakların kullanılabilirliğini, yanıltma arzusunun da dönem hakkında ipucu sunabileceğini savunmaktadır.⁵⁸ Bu araştırmada da rehber alınan metot daha çok ben-anlatılarının bize neler anlatabileceği konusu üzerine eğilmek olmuştur. Karahasanoğlu’nun da belirttiği üzere ben-anlatıları ve bu kategoride yer alan otobiyografiler, Türk akademisini “tarihi insanla yazmak” konusunda zenginleştirmektedir.⁵⁹ Ancak ben-anlatıları bize neler sunabilir sorusunu doğru yanıtlamak adına dikkat edilmesi gereken hususlar vardır. Temelde ben-anlatıları, insanın kendisini nasıl gördüğünü veyahut görmek istediğini yansıtmaktadır. Dolayısıyla anlatılardaki görünen ve gösterilmek istenen kimlikler; yazarın hayatı ve dönemin gerçeklikleri bağlamında incelenerek ayırt edilmelidir.⁶⁰ Bu kategorideki eserlerin yazarın özel hayatının bir parçası olduğu ve eserlerde politik ya da kişisel reflekslerin de yer alabileceği göz ardı edilmemesi gereken bir husustur.

Otobiyografiler incelenirken yazarın öznel konumu her zaman göz önünde bulundurulmuştur. Çünkü otobiyografiler yapıları gereği nesnel çalışmalar değildir. Söz konusu eserler; yazarın düşünce dünyasından, duygularından ve bulunduğu ortamdan izler taşımaktadır.⁶¹ Aynı zamanda otobiyografiler, yazarın savunma kâğıtlarına da dönüşebilmektedirler. Otobiyografisini yazan kişi kendisine yöneltilen suçlamaların, haksızlıkların cevaplarını doğru ya da

⁵⁴ Ak, age, 7.

⁵⁵ Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 33-39.

⁵⁶ Elizabeth Williams, “Childhood, Memory, and the American Revolution”, *Children and War A Historical Anthology* (New York: New York University Press, 2002), 15.

⁵⁷ Mehmet Beşikçi, “Tarihyazımında Hatırat ve Günlükler Nasıl Kullanılmalı?: Birinci Dünya Savaşı’na Katılan Osmanlı Askerlerinin Benlik Belgeleri Özelinde Metodolojik Bir Analiz”, *Toplum ve Bilim* 144, (2018): 253-292.

⁵⁸ Beşikçi, “Tarihyazımında Hatırat”: 257.

⁵⁹ Beşikçi, *Cihan Harbini*, 224.

⁶⁰ Age, 224.

⁶¹ Philipp Wirtz, *Depicting the Late Ottoman Empire in Turkish Autobiographies: Images of a Past World* (Abingdon: Routledge, 2017), 8.

yanlış bir şekilde kendi bakış açısıyla ortaya koyabilmektedir.⁶² Dolayısıyla otobiyografiler yorumlanırken ve analizleri yapılırken kişisel hafıza, kolektif hafıza ve sosyal hafıza kavramları akılda tutulmalıdır. Ben-anlatıları, yapıları gereği hatırlama işleminden geçmektedirler. Hatırlama bazen sadece geçmişi yansıtmak için değil bugünü ya da geleceği etkilemek için de yapılabilmektedir ve analiz yapılırken söz konusu ihtimaller göz önünde bulundurulmalıdır.⁶³ Ancak, yetişkinlik dönemlerinde kaleme alınan otobiyografilerin de bazı sınırları vardır. Dawson'a göre kendi çocukluk deneyimimizin hafızaya dayalı her anlatımı, mutlaka bu deneyimin bir yetişkin değerlendirmesi ve kendi kültürel oluşumumuzun bir yansımasıdır.⁶⁴ Otobiyografilerde yazarlar kendi çocuklarından bahsetmiş olsalar bile, bunu yazarken yetişkinlik gözünden değerlendirerek yazmışlardır.

Çalışma özelinde bakıldığında Osmanlı devletinin özellikle son yüzyılında yaşayan yazarlar incelenirken yazar ile devlet yöneticileri arasındaki ilişki, yazarların sürgün edilmeleri ya da vatan haini ilan edilmeleri gibi durumlar ve bu durumların esere nasıl yansıdığı irdelenmiştir.⁶⁵ Çünkü yazarın kendisini, yaşadığı tarihsel dönemi ve hatta okur kitlesini anlamak otobiyografilerin daha doğru analiz edilmesine katkı sağlamaktadır. Dikkat edilmesi gereken ve yukarıda sayılan hususlara ek olarak yazarın eseri neden kaleme aldığı sorusuna da cevap bulunmalı bu sayede metnin hedef kitlesi anlaşılmalı çalışılmalıdır. Örneğin Şevket Süreyya Aydemir, *Sıyrı Arayan Adam* eserini yazma nedeni olarak “adsız” kalan çocukları göstermektedir. Yazarın “adsız” çocuktan kastı büyük olasılıkla savaş döneminde varlıkları önemsenmeyen sadece sayısal olarak değer arz eden çocuklar için yapılmış bir atıftır. Kendisinin de bu adsız çocuklar içinde yer aldığını belirten Aydemir’in bu açıklaması XX. yüzyılda iç karışıklıklar ve savaşlarla değişen çocuk algısını göstermesi bakımından önemlidir. Burada çocuklar için “adsız” sıfatının kullanılması çocukların bu dönemde neden gölgede kaldıkları sorusunu akla getirmektedir. Bu çalışmada da sorunun cevabı da bulunmaya çalışılacaktır.

HATIRALAR VE OTOBİYOGRAFİLERDE DEĞİŞEN ÇOCUKLUK ALGISI VE SAVAŞ

“Toplumsal yaşamda uzun vadeli veyahut kısa vadeli birçok sorunu beraberinde getiren savaşlardan aile kurumu ve en çok da korunmaya muhtaç olan çocuklar etkilenmektedir”.⁶⁶ Çocukların savaştan fiziksel ya da zihinsel olarak nasıl etkilendiklerini idrak edebilmenin yollarından birisi savaş dönemini bizzat tecrübe eden çocukların düşünce dünyasına dâhil olmaktır. Bu da ancak savaşa şahitlik eden çocukların yazdıklarını okumakla mümkündür. Çalışmanın bu bölümünde Balkan Savaşları dönemine bizzat çocuk olarak şahit olan ve bu dönemleri günlüklerinde veya hatıralarında yazarların eserleri ve bu döneme şahitlik eden yetişkinlerin çocuklara dair olan gözlemleri yorumlanmaya çalışılacaktır.

Savaş ve savaşın getirdiği psikoloji bireyleri, aileleri ve toplumu derinden etkilemektedir. Olağan düzeni yerle bir eden savaş nedeniyle temel gereksinimlerini sağlayamayan insanlar

⁶² Age, 10.

⁶³ Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbini*, 44-58.

⁶⁴ Graham Dawson, *Soldier Heroes – British Adventure, Empire and the Imagining of Masculinities* (London: Routledge, 1994), 241.

⁶⁵ Philipp Wirtz, age, 13.

⁶⁶ Ak, age, 29.

yoksulluğa sürüklenmiş, bazıları ise sevdiği insanları kaybetmişlerdir. Savaşın fiziksel ve zihinsel etkileri fiilen savaş sona erdiğinde bitmemekte ve ömür boyu sürebilmektedir. Bu nedenle savaşın etkilerini uzun süre ve derinden hissedenler arasında kritik bir dönemde bulunan çocukların yeri ayrıdır. Çocuklar korunmaya ihtiyaç duydukları bir dönemde savaş ortamı içerisinde kendilerini bulduklarında bu korunmadan mahrum kalmaktadır. Savaş nedeniyle sevgi ve huzur ortamının yok olması çocuklarda psikolojik ve psikososyal travmaların yaşanmasına neden olmaktadır. Çünkü savaş, çocukların güvenli ortamlarını ellerinden almakta ve çocukları temel haklarından mahrum etmektedir. Örneğin çocukların fiziksel ve zihinsel gelişimi için gerekli olan oyunlar, savaş şartları altında ihmal edilmiş veyahut militarist oyunlara evrilmiştir. Balkan Savaşları'na çocukken şahitlik eden Şevket Süreyya Aydemir ve savaş mağduru çocuklarından olan Selma Ekrem'in otobiyografilerinde bu duruma rastlamak mümkündür. Aydemir, sokakta oyun oynadıkları esnada silah sesleri duyulursa mahallenin sokaklarının hemen boşaltıldığından ve oyunlarının yarıda kesildiğinden bahsetmektedir.⁶⁷ Selma Ekrem ise Balkan Savaşları sürecinde ancak Yunanlıların artık adaya gelmeyeceklerini düşündükleri zaman oyun oynamaya başlayabildiklerini yazmıştır.⁶⁸ Sağlıklı bir gelişim için tavsiye edilen oyunlar, çocukların aktif oldukları sosyalleşme ve öğrenme aracıdır. Ancak savaş dönemi çocuklarına bu hakkın verilmediği gözlemlenmektedir. Aydemir'in de anılarını kaleme alırken oyununun yarıda kalışını unutmaması ve bu kötü izlenimi kayda geçmesi çocuk dünyasındaki yıkımın bir uzantısı olarak değerlendirilebilmektedir.

Savaş halindeki olağanüstü dönemde çocukların hayal ve düşünce dünyası sadece oyunlarında bozulmakla kalmamıştır. Daha da mühim bir durum olarak çocuklar savaş nedeniyle ebeveynlerini kaybetmişler veyahut çocuk ölümleri ve yaralanmaları gerçekleşmiştir. Balkan Savaşları'nda sadece ordu mensupları değil sivil halk ve daha özeldir ise çocuklar düşmanın saldırılarına maruz kalmışlar ve travmatik bir tecrübe olarak savaşı yaşamışlardır.⁶⁹ Bu duruma örnek teşkil edecek bir hadise Aydemir'in anılarında mevcuttur. Balkan Savaşları'nın devam ettiği süreçte Aydemir, komşularının bahçesinde oynarken savaşta şehit olan bir gencin naaşı bahçeye getirilmiştir ve ev ahalisi Aydemir'in bu olaydan etkilenmemesi için onu ortamdaki uzaklaştırmaya çalışmışlardır. Ancak korunmaya çalışılsa dahi otobiyografiden anlaşıldığı üzere bu olay Aydemir'in zihninde olumsuz bir iz bırakmıştır.⁷⁰ Bizzat Balkan Savaşları'na katılan Durukan ise medreseye düşen bir merminin on beş yaşındaki bir kız çocuğunu şehit ettiğini yazmıştır.⁷¹ Yine Durukan'ın kaleminden bombardıman sırasında bir merminin saatçinin evine düştüğünden ve hane halkından yalnızca kırk günlük bir çocuğun kurtulduğunu okuruz.⁷² Aydemir de Gelibolu ve Çanakkale'den dönen bir geminin yaralı ve sakat çocukları İstanbul'a getirdiğiyle ilgili bir anekdot düşmektedir.⁷³ Aydemir'in yaralanmasından bahsettiği çocuklar kaza kurşunlarına denk gelmiş olabilirler veyahut aktif olarak savaşa katılmış olabilirler. Bu durumla ilgili net bir bilgi söz konusu olmasa da iki durum da çocukların, savaşın fiziksel etkilerinden muaf olmadıklarını gözler önüne sermektedir. Kendi kuşağının savaşlar çağında doğup büyüdüğünü söyleyen Ediz, savaşların aile hayatlarında derin

⁶⁷ Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1976), 10.

⁶⁸ Selma Ekrem, *Peçeye İsyan* (İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1998), 207.

⁶⁹ Eyal Ginio, age, 229-231.

⁷⁰ Süreyya Aydemir, age, 11.

⁷¹ Eyüp Durukan, *Edirne Kuşatması* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2022), 150.

⁷² Age, 283.

⁷³ Süreyya Aydemir, age, 71.

yaralar açtığını belirtmektedir.⁷⁴ Nitekim Balkan Savaşları başladığında babasıyla birlikte Gorajde kasabasına gitmek zorunda kalmışlar ancak ailenin geri kalanını Taşlıca'da bırakmışlardır.⁷⁵ Balkan savaşları sona erdiğinde ancak kasabalarına dönebilmişlerdir ancak bazı aile büyüklerini savaşta kaybetmişlerdir.⁷⁶ Ediz'in hatıralarında da görüldüğü üzere savaş nedeniyle göç etmek ve ailesini geride bırakmak zorunda kalan bir çocukla karşılaşyoruz. Selma Ekrem'in anılarında vapur yolculukları hep neşeli ve güzel bir hatıra olarak yer almaktadır. Ancak bu durumun istisnası Balkan Savaşları'nın başladığı dönemdir. Ekrem'in dayısı savaşa gidecek olanlar arasındadır ve bu durum aileyi karamsar bir havaya sürüklemiştir.⁷⁷ Ekrem bu ruh halini şöyle anlatır: "Yolculuk bir işkence gibi geçmişti. Annemin üzüntüsü bir türlü geçmemiş, bu bizi de çok etkilemişti. Önceki yolculuklarımızda yaptığımız gibi gemiyi baştan aşağı dolaşmamış, annemle birlikte kamarada oturmuştuk".⁷⁸ Ekrem'in aktardıkları savaşın, bir çocuğun gündelik hayatına ve zihin dünyasına ulaştığında en korunaklı olarak görülen ailenin dağılmasına ve çocuk heyecanı ya da çocukça fikirler olarak adlandırılabilir olguların yerini savaşın karamsar havasına bırakmasına neden olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Ailenin zorunlu şartlar nedeniyle parçalanması kritik dönemdeki çocukların hayatlarında olumsuz etkiler bırakmakta ve çocuklarda güven probleminin oluşmasına neden olmaktadır. Döneme şahitlik eden önemli kişilerden biri de Semiha Ayverdi'dir. Semiha Ayverdi'nin Balkan savaşları ile tanışıklığı evdeki sessizlikle ve babasının yokluğuyla başlamıştır.⁷⁹ Savaş öncesinde misafirlerle dolup taşan evde artık hüznü bir hava hâkimdir. Ayverdi bu durumu, Trablusgarp Savaşı ile karşılaştırmış ve bu savaşın günlük yaşayışta bir değişikliğe neden olmazken Balkan Savaşı'nın günlük hayatı değiştirdiğini ve aksattığını yazmıştır.⁸⁰ Ayverdi, savaşın çocuklar üzerindeki etkisini ise "[b]iz çocuklar artık iliklerimize işleyen bir harb fâciâsiyle haşır neşir olmakta idik" diyerek anlatmaktadır.⁸¹ Ayverdi, anılarında Balkan Savaşları'yla birlikte savaşla yüzleştiğini belirtmektedir. Artık savaş, hikâyeler ve oyunlar aracılığıyla zihin dünyasında var olanın ötesinde duyulan, görülen ve içinde yaşanan bir gerçekliktir.⁸²

Aktarılan örneklerden yola çıkarak savaş dönemi çocuk zihniyle savaştan önceki çocukları arasında büyük farkların oluştuğu, savaş dönemindeki çocukların zihnen ve fiziken savaşın etkisiyle yaşadıkları görülmektedir. Örneğin savaş neticesinde ortaya çıkan kaotik ortam ailelerin çocuklara verdikleri telkinleri, çocukların özellikle dışarıda ve arkadaşlarıyla ilişkilerinde nelere dikkat etmeleri gerektiğine dair yeni tavır ve davranışların oluşmasına da sebep olmuştur. Aydemir kendilerine sürekli telkinlerde bulunan büyüklerinin onlara sokakta altın görürlerse almamaları gerektiğini altından bomba çıkma ihtimali olduğunu söylediklerini aktarmaktadır.⁸³ Aynı konudaki bir başka öğüt ise birisi şeker verecek olursa katıyen alınmaması gerektiği bu şekerin bir dinamit olabileceğinin

⁷⁴ Mehmet Seyda, *Çocukluk Yılları* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009), 118.

⁷⁵ Age, 118-119.

⁷⁶ Age, 120.

⁷⁷ Selma Ekrem, age, 201-202).

⁷⁸ Age, 202.

⁷⁹ Samiha Ayverdi, *Bir Dünyadan Bir Dünyaya* (Ankara: Hülbe Yayınları, 1974), 56.

⁸⁰ Age, 56.

⁸¹ Age, 62.

⁸² Age, 71.

⁸³ Süreyya Aydemir, age, 14.

söylenmesidir.⁸⁴ Aydemir, bu tür hikâyelerin çocuk zihninde bıraktığı izleri “boş ve bütün çocukları gibi her verileri almak için işleyen hayal gücüm, hep korkular mücadelelerle örülürdü” şeklinde ifade etmiştir.⁸⁵ Berkman da savaşın üzerinde bıraktığı etkiyi “Balkan Savaşları’ndan beri kafalarımız savaş felâketleriyle dolmuştu”⁸⁶ şeklinde açıklamıştır. Aydemir’in ve Berkman’ın ifadelerinden anlaşıldığı üzere savaş, sadece kısa vadede değil uzun vadede de olumsuz etkileri beraberinde getirmiştir. Nitekim Aydemir, savaş ortamında büyümenin psikolojik baskısını “korku ile mücadele eden bir çocuk zihni” tanımıyla anlatmıştır.

Savaşla çocuk yaşında yüzleşen isimlerden bir diğeri ise Hasan Ali Yücel’dir. Yücel, bu yüzleşmenin kendisine hissettirdiklerine de Mektepli isimli çocuk dergisine gönderdiği “İntikam Olsun” yazısında yer vermiştir.⁸⁷ On beş – on altı yaşlarındaki Hasan Ali, kaleme aldığı bu yazıda “[y]orulan zihnimi biraz dinlendirmek ve bedbaht vatanımın derin ve mühlik yaralarını hissederek onun hâr aşkıyla sızlayan kalbimi bir parça teskin etmek istiyorum” diyerek duygularını ifade etmiştir.⁸⁸ Nazım Hikmet’in on bir yaşında iken kaleme aldığı ilk şiirlerinden birisi “Feryâd-ı Vatan”, Balkan Savaşları’ndaki yenilgiden dolayı duyduğu üzüntüyü ve yurdu içinde bulunduğu durumdan kurtarmak isteğini şu sözlerle yansıtmaktadır: “Sisli bir sabahı henüz / Etrafı sarmıştı bir duman / Uzaktan geldi bir ses ah aman aman! / Sen bu feryâd-ı vatani dinle işit / Dinle de vicdanına öyle hükmet / Vatanın parçalanmış bağı / Bekliyor senden ümit” şeklindedir.⁸⁹ Yücel’in ve Nazım Hikmet’in çocuk yaşta kaleme aldıkları şiirlerinden anlaşılacağı üzere çocuk zihinleri vatanın içinde bulunduğu zor durumla meşguldür ve kendilerine bu durumu dert edinmişlerdir. Yine Ergeneli’nin çocukluk yıllarına ait olan güzel yazı defterinin bir yüzünde “Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Mektep Defteri” yazarken diğer yüzünde ise “Balkan Harbinde Muhaceret” başlıklı bir yazı bulunmaktadır.⁹⁰ Bu durum çocukların güzel yazı defterlerinin bir propaganda aracı olarak kullanıldığını ve çocuklardan geleceğin kurtarıcısı olmalarının beklendiğini işaret etmektedir. Dolayısıyla savaş dönemi çocukları hem eğitim hayatlarında hem de gündelik hayatta savaşla yüz yüze gelmektedirler. Aslında bu savaşın nihai bir sonucudur. I. Dünya Savaşı sürecinde İngiltere, İtalya ve Fransa okullarında savaştan, çocuklara sorumluluk duygusunu yüklemek için bir araç olarak faydalanılmıştır.⁹¹ Savaş sürecinde okullardaki müfredat savaşa göre esnetilerek, birçok konu savaşla ilişkili hale getirilmeye çalışılmış ve bu da çocukları mobilize etmek ve onları disipline sokmak için kullanılmıştır.

Savaş döneminde salgın hastalıklar ve yetersiz beslenme zuhur etmiş çocuklar, bu durumlarla da baş etmek zorunda kalmışlardır. Savaş ortamında ekonomik ve tarımsal birçok faaliyetin sekteye uğraması neticesinde ürünlerden elde edilen verimin düşmesi veya yüksek fiyatlar birçok ailenin yeterli gıdaya erişimini engellemiştir. Balkan Savaşları sonrasında İstanbul’da muhacir

⁸⁴ Age, 14.

⁸⁵ Age, 15.

⁸⁶ Tevfik Berkman, *Engelli-Engeli Uzun Yollar: Bir Hayat Anıları 1900-1987* (İstanbul: Seral Ofset,1988), 34.

⁸⁷ Hasan Ali Yücel, *Geçtiğim Günlerden* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019), 87-89.

⁸⁸ Age, 88.

⁸⁹ Asım Bezirci, *Nazım Hikmet* (İstanbul: Amaç Yayınları, 1975), 12.

⁹⁰ Adnan Ergeneli, *Çocukluğumun Savaş Yılları Anıları* (İstanbul: İletişim Yayınları,1993), 82.

⁹¹ Rosie Kennedy, Kennedy, *The Children’s War, Britain 1914-1918* (London: Palgrave Macmillan, 2014), 4; Stephane Audoin Rouzeau, Audoin-Rouzeau, “Children and the Primary Schools of France, 1914–1918,” in *State Society and Mobilization in Europe During the First World War*, ed. John Horne (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 48-49.

göçü yaşamıştır ve olumsuz şartlar nedeniyle göç eden insanlarda salgın hastalıklar cereyan etmiştir.⁹² Öyle ki bu süreçte Hilali- Ahmer Cemiyeti aktif olarak çalışmıştır ve hasta muhacirler için tedavi çadırları kurulmuş ancak kapasitenin üzerinde hasta olduğu için kamu binaları ve camilerden de hastaneye çevrilenler olmuştur. Örneğin Hadımköy Hastanesi koleraya yakalanan muhacirlere mahsus hizmet vermiştir.⁹³ Dönemin kaynaklarında da bulaşıcı hastalıklarla ilgili bilgiler yer almaktadır. Savaşın mağdur çocuklarından olan Selma Ekrem ve esir düşen babası, esirlerin serbest bırakılmasıyla İstanbul'a dönmüşler ve savaştan uzakta rahat bir nefes alacaklarını düşünmüşlerdir. Ancak bu sefer de çocuklar, yük gemisiyle yaptıkları uzun ve zahmetli yolculukta hastalık kaptıkları için kızamık olmuşlardır.⁹⁴ Dönem şartlarında ekonomik olarak iyi halli sayılabilecek olmasına rağmen Ergenelilerin evi de çocuklarını uyuz, tifüs, kızamık ve zatürreden koruyamamıştır. Adnan Ergeneli, gıdasızlık nedeniyle düşük olan bağışıklık sistemlerinin hastalıklara davetiye çıkardığını ve geçirdiği hastalıkları anlatmaktadır.⁹⁵ Babası, hastalık döneminde Ergeneli için narenciye bulmuşsa da 1920 kışına gelindiğinde ekmek bulmak bile büyük bir mesele halini almıştır.⁹⁶ Bu duruma dair benzer bir örneği İzzettin Dinamo'nun hatıralarında görmekteyiz. Doğumundan itibaren zor yaşam şartlarına maruz kalan Dinamo'nun hayatı Balkan Savaşları sürecinde daha da zorlu bir hâl almıştır. Dinamo'nun babası ve 15 yaşındaki abisi askere alınmıştır.⁹⁷ Aile reislerinin askere alınmasıyla da Dinamo, annesi ve beş küçük kardeşi açlıkla sınanmaya başlamış ancak daha sonrasında Dinamo'nun üç kardeşi açlığa karşı koyamayıp vefat etmiştir.⁹⁸ Dinamo'nun yaşadığı bu acı tecrübeler savaşın çocuklar üzerindeki korkunç etkisini göstermektedir.

Savaş çocukların kötü hayat şartları, olumsuz ve bunalımlı bir atmosferde büyümelerinin yanı sıra eğitimlerini de aksatmıştır. Halaçoğlu, incelemiş olduğu Balkan Savaşları dönemi Osmanlı arşiv belgelerinde zorunlu göç nedeniyle İstanbul'a gelen bazı öğrencilerin durumuna dair belgelere ulaşmıştır. Örneğin Füyuzat Mektebi'nde muhacir olan on yoksul çocuğa ücretsiz eğitim verildiği, Selânik Ziraat Mektebi'nden gelen on bir öğrencinin Halkalı Ziraat Mektebi'ne kaydedildiği, yetmiş yedi kız öğrenci için parasız yatılı okulda kontenjan açıldığı bilinmektedir.⁹⁹ Ancak bu gibi girişimler muhacir öğrencilerin yerleştirilmesinde yeterli olamamış ve dönem içerisinde eğitim açığı oluşmuştur.¹⁰⁰ Savaş sürecinde eğitime ara vermek zorunda kalan öğrencilerden birisi ise Selma Ekrem'dir. Midilli Adası'nda bir savaş gemisi gözüktükten sonra Selma Ekrem'in annesi çocuklarını okula göndermekten vazgeçmiş ve savaş nedeniyle Ekrem ve kardeşlerinin eğitim hayatı sekteye uğramıştır. Ekrem bu durumu şöyle açıklamıştır: “Annem bizi okula gönderme düşüncesinden bütün bütün vazgeçmişti. Savaş gemisi bir akbaba gibi başımızda dönüp dururken, kimin aklına gelirdi ki bu zaten?”¹⁰¹ Ekrem'in yaşadığı bu süreç savaş nedeniyle gerçekleştirilen zorunlu göçlerin çocuklar üzerindeki etkisine örnektir.

⁹² Metin Ayışığı, “Balkan Savaşları Sırasında Kolera ile Mücadele”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 126, no. 248 (2020): 50.

⁹³ Age, 50-51.

⁹⁴ Selma Ekrem, age, 236.

⁹⁵ Adnan Ergeneli, age, 99.

⁹⁶ Age, 100.

⁹⁷ Mehmet Seyda, age, 102.

⁹⁸ Age, 102.

⁹⁹ Ahmet Halaçoğlu, “Balkan Harbi Sırasında Rum Göçleri: 1912-1913” (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 1990), 118-119.

¹⁰⁰ Age, 120.

¹⁰¹ Selma Ekrem, age, 207.

Balkan Savaşları neticesinde Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklardaki Müslüman halk zulümden kaçmak için önce Edirne'ye oradan da İstanbul'a göç etmiştir. Balkanlardan İstanbul'a doğru ilerleyen yoğun göç hareketi muhacirlerin yerleştirilmesi, yolculuk esnasında yakalanan salgın hastalıklar, yerli halk ve muhacirlerin uyumu, çocukların eğitimi gibi yeni sorunları ortaya çıkarmıştır.¹⁰² Göç neticesinde zuhur edilen belli başlı sorunlar bunlar olsa da bizzat göç yolculuğu da zihinsel ve bedensel olarak zor bir süreç olmuştur. Kırklareli doğumlu Arman için Balkan Savaşları koyu sislerle gömülü bir göç hikâyesidir. Yazar, savaş sonrası ailesinin İstanbul'a olan göçünü ve çocuk zihninde canlananları şöyle ifade etmektedir: “Balkan Savaşları'nda ailemin, bin bir güçlük içine, her şeyini bırakarak İstanbul'a kaçışını hayal meyal hatırlıyorum. Bir insan seli, bağırıp çağırmlar, birbirini kaybeden analar, babalar, çocuklar, bir türlü yürümeyen, kapılarına kadar insan ve sefalet dolu bir tren yolculuğu [...]”.¹⁰³ Birincil ağızdan aktarılan bu anılar, savaşın çocukların günlük yaşamına dâhil olan hatta onların, çocukluklarına ara verdikleri bir dönem olarak nitelendirilebileceğini söylemek mümkündür. Nitekim savaşın meydana getirdiği kaos içerisinde çocuklar, aile ve hatta devlet tarafından korunamaz duruma gelmişler, eğitimleri, oyunları ve akran ilişkileri de bu durumdan olumsuz bir yönde etkilenmiştir.

“Anne ve babalarını kaybeden çocuklar özellikle yoksul kesimin çocukları savaş ve sonrasında gerçekleşen göç nedeniyle ortaya çıkan geçim sıkıntısıyla baş etmeye çalışarak anne-babalık görevini yerine getirmek ve ev geçimini yüklenmek zorunda kalmışlardır”.¹⁰⁴ Örneğin savaşın ve göçün en yoğun hissedildiği Edirne'de çocukluğunu geçiren Dinamo, ailesini geçindirmesi gerektiğini düşünerek çalışmak istemişse de yaşı çok küçük olduğu için işe alınmamıştır.¹⁰⁵ Bu durum savaşın getirdiği olumsuzluklarla mücadele içinde olan beş yaşındaki bir çocuğun çocuklukla arasına giren büyük mesafeyi göstermektedir. Yazar, Balkan Savaşları'nın Rumelili göçmenlerinin Karadeniz'i doldurmasıyla birlikte açlık sorununun daha da büyüdüğünü belirtmektedir. Öyle ki “altı yaşındaydım artık, epey bir şeylere aklım eriyordu. Ailenin geçim yükünü omuzlamak istiyordum” diyerek geçim sıkıntısına altı yaşındaki bir çocuk olarak çözümler aramaya başlamıştır.¹⁰⁶ Dinamo'nun çocuk omuzlarına binen bu ağır yük aşağıdaki pasajda kendisini tüm ağırlığıyla hissettirmektedir:

Geceleri bahçelerden lahana çalmaya gittim. Bunları suda haşlayıp yedik. Ekmek denen nesne çoktan yitkilere karışmıştı. Anam da bir yandan ısırganotu haşlıyor, deniz suyu kaynatıp elde ettiği tuzla, sağ kalan bizlere yediyor, bizi ölümden kurtarmaya çalışıyordu. Ben, günün birinde, mezbananın oralarda gezerken, ırmağın üzerine uzanan büyük künkten suya kanlı sularla birlikte bir yığın da bağırsak falan aktığını gördüm. Bunları hem köpekler hem de yoksul çocuklar, adamlar çekiştiriyordu. Ertesi gün, anamdan bir kova isteyip, sıcak kanlar akan künkün altında yer aldım. Sonra, koyun bağırsakları akmaya başlayınca, orda bekleyen köpeklerle birlikte atıldım. Köpekler de açlıktan köpekliklerini yitirdiğinden bana hiç hırlamadılar.

¹⁰² Tülin Acer, “Balkan Muhacirlerinin Yaşadığı Sorunlar: 1912-1914” (yüksek lisans tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2008), 54.

¹⁰³ Hürrem Arman, Piramidin Tabanı Köy Enstitüleri (İstanbul: İş Matbaacılık, 1971), 37.

¹⁰⁴ Ak, age, 37.

¹⁰⁵ Mehmet Seyda, age, 102.

¹⁰⁶ Age, 102.

Kapabildiklerimizi paylaştık. Bir kova dolusu bağırsakla eve vardığımda anam, kardeşlerim bayram etti.¹⁰⁷

Dinamo'nun hatıralarının devamında abisi ve babasının şehit olduğunu annesinin de açlıkla baş edemediği için çocuklarını Darüleytan'a yazdığını ve daha sonra vefat ettiğini yazmaktadır. Dinamo'nun trajik yaşantısı savaşın dağıttığı ve çocukların çocukluklarını unuttuğu bir tabloyu gözler önüne sermektedir.¹⁰⁸ Dinamo'nun anılarında görüldüğü üzere savaş ve göç sonrası dönem çocukların, çocuk olmaya ara verdikleri, eğitimden mahrum kaldıkları ve ağır sorumluluklar yüklendikleri bir dönem olmuştur.

MİLİTARİST ÇOCUK YETİŞTİRME KAYGISININ OTOBİYOGRAFİLERE YANSIMASI

“Halkın yani sivil alanın askerileştirilmesi, militarizmdir. İlk militarizm hareketleri Fransız ve Sanayi Devrimi sonrasında ortaya çıkmıştır”.¹⁰⁹ Bu durumun nedeni ise devrimlerden sonra savaşın da şekil değiştirmesi ve topyekûn savaşların başlamasıdır. Söz konusu devrimlerin ve teknolojik gelişmelerin etkisi neticesinde asker ve sivil halk arasındaki ilişki karmaşık bir hal almaya başlamıştır.¹¹⁰ Asker ve halk arasındaki kesin çizgilerin kalkması, sivil halkın askeri eğitimler almasını zorunlu haline getirmiştir. Dolayısıyla ilk olarak Fransa'da militer eğitim denen kavram hayat bulmaya başlamıştır. Militer eğitim, savaş çıkma olasılığına karşı gençleri askerliğe hazırlamak için verilen eğitimidir. Müstakbel askerler olarak görülen çocukların olası bir savaş durumu için askerlikten önce eğitim almaları zorunluluk haline gelmiştir.¹¹¹ Militer eğitim, okullardaki disiplini askeri disipline benzeterek örneğin davul ve boru sesleri ile toplanmalar, resmi üniformalar vs. verilmeye başlanmıştır. Okul müfredatına eklenen jimnastik, beden eğitimi ve atış talimi dersleri de yine militarist faaliyetlerdir.¹¹² Söz konusu derslerle müstakbel savaşçı olan çocukların fiziki yeterlilikleri sağlanmaya çalışılırken tarih ve edebiyat dersleri aracılığıyla da çocukların militarist hisleri perçinlenmeye çalışılmıştır.¹¹³

Avrupa'daki militer eğitim, modernleşmeyle birlikte Osmanlı müfredatına da yerleşmiştir. Beden eğitimi dersleri; ilk olarak 1863 yılında Mekteb-i Harbiye'ye, 1869'da Maarif-i Umumiye Nizannamesi ile tüm rüştiyeye, 1911'de idadilere, 1912'de ise Mekteb-i Sultani'lerin müfredatına konulmuştur.¹¹⁴ Balkan Savaşları sonrasındaki dönemde yetişen militarist çocukların bu duruma nasıl hazırlandıklarını Aydemir'in anılarından takip etmek oldukça kıymetlidir. Bir kale şehri olması nedeniyle Edirne'de asker ruhunun var olduğuna dikkat çeken yazar, askeri rüştiyeye yazıldığında da hiç zorlanmadığını belirtir.¹¹⁵ Asker olmaya hep hazır hissettiğini söyleyen Aydemir, “büyük bir devletin varlığını kılıcıyla koruyacak” çocuk rolüne bürünmüştür.¹¹⁶ Aydemir'in çocukken oynadığı

¹⁰⁷ Age, 103.

¹⁰⁸ Age, 103.

¹⁰⁹ Ak, age, 38.

¹¹⁰ Özlem Gürsoy, “Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitiminde Militer Uygulamalar: Askerliğe Hazırlık Dersleri ve Askerliğe Hazırlık Kampları (1923-1947)” (doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2021), 23.

¹¹¹ Age, 20.

¹¹² Age, 23.

¹¹³ Mehmet Alkan, age, 60.

¹¹⁴ Özlem Gürsoy, age, 39-41.

¹¹⁵ Süreyya Aydemir, age, 39.

¹¹⁶ Age, 39.

savaş temalı oyunların da bu minvalde olduğu göze çarpmaktadır. Genç Aydemir, çocukken oynadığı çetecilik, baskın ve esir oyunlarının eskide kaldığını ve artık gerçek savaşa hazırlandığını belirtir.¹¹⁷ Aslında oynadığı oyunlar çok da geride kalmamış ve çocuk Aydemir'in zihninde onu heyecanla gerçek savaşı bekleyecek kadar etkilemiştir. Dönem çocukların gönüllü olarak orduya katılmak istemeleri de Aydemir'le benzer bir çocukluk sürecinden geçmeleriyle ilintilidir.¹¹⁸ Okulda verilen eğitim neticesinde Aydemir'in zihninde oluşturduğu misyon şöyledir: “Devletimiz bir cihangir devletti. Bir imparatorluktu. Bu cihangir devleti atalarımız bir aşiretten çıkarmıştı. Onu korumak ve daha da büyütmek... İşte bizim vazifemiz buydu”.¹¹⁹ Yani Aydemir küçükken oyunlarında, hayal dünyasında canlanan savaşı ve savaşın nedenlerinin teorik kısmını da okulda öğrenmektedir. Aydemir hatıralarının ilerleyen kısımlarında (Balkan yenilgisi döneminde) uğradığı hayal kırıklığını çocukluk hayalleriyle iç içe bir şekilde anlatmaktadır. Ona göre bu yenilgi özellikle Türk çocukları için sükûtu hayaldir. Çünkü Türk çocuğu en başından beri zafer ve cihangirlik için hazırlanmakta ve bunu ümit etmektedir.¹²⁰ Zihinlerde oluşan bu güçlü düş kırıklığının yerini bir sonraki dönemde intikam duygusu alacaktır.¹²¹ Aydemir, “[b]u duygu, uğradığımız felaketten, hatta Allah'ı bile mesul tutacak kadar kuvvetliydi” diyerek intikam hissinin kuvvetini ifade etmektedir.¹²²

“Çocuklara verilen militer eğitim okullarla sınırlı kalmamış eğitimin başladığı ilk yer olan aile ortamında da çocuklar askerleştirilmeye ve muhtemel bir savaşa zihinsel olarak hazırlanmaya çalışılmıştır”.¹²³ Savaşın etkileri kadınların bir araya geldikleri ev toplantılarında dahi hissedilir olmuştur. Aydemir'in aktardıkları üzere farklı ortamlarda bir araya gelen kadınların küçük dedikodular yaptıktan sonra çete ve komita hikâyeleri anlattıklarını belirtmiştir. Hikâyelerin muhatap olduğu kesimse büyük oranda çocuklar olmuştur. Şevket Süreyya'nın zihninde kalan hikâyeler incelendiğinde anlatımdaki temel amacın çocukları olası tehlikelerden korumak ve de müstakbel asker olan çocukları olası savaşlara hazırlamak olduğu görülmektedir. Aydemir bu durumun kendisinde bıraktığı izi “kısaca çocukluğumun o çağında, boş ve bütün çocukları gibi her verileni almak için işleyen hayal gücüm, hep korkular ve mücadelelerle örülürdü”¹²⁴ şeklinde açıklamaktadır. Anlatılan kahramanlık ve savaş hikâyeleri sadece çocukların hayal dünyasını işgal etmekle kalmamış, kendilerine ait olan oyun dünyasına da girmiştir. Günlük sohbetlerde anlatılan savaş öyküleri çocukların oyunlarına da kavga, baskın ve savaş şeklinde yansımıştır. Sokak oyunları çetecilik ve komitacılık gibi militarist isimlerle anılan hâle gelmiştir. Oyuna katılan çocuklar şapkalarına verdikleri değişik şekiller suretiyle Rum ya Bulgar eşkıyası ya da kaptan veyahut voyvoda rolüne bürünmüşlerdir.¹²⁵ Çocukların oyunlarına sirayet eden bu durum dönemin yazılı kaynaklarıyla paralellik arz etmektedir. Balkan Savaşları'ndaki yenilgiden sonra basında sıkça Balkan barbarlığından, sivil halkın maruz bırakıldığı mezalimlerden bahsedilmiş ve düşmanın kötülükleri farklı boyutları ile aktarılmıştır.¹²⁶ Osmanlı halkına işkence eden düşman profiline basın yayın ve görsellerle somutlaştırılması öteki ve biz ayrımının ortaya çıkmasında etkili olmuştur ve bu durum

¹¹⁷ Age, 39.

¹¹⁸ Age, 47.

¹¹⁹ Age, 40.

¹²⁰ Age, 53.

¹²¹ Age, 55.

¹²² Age, 5.

¹²³ Ak, age, 40.

¹²⁴ Süreyya Aydemir, age, 15.

¹²⁵ Age, 16.

¹²⁶ Eyal Ginio, age, 154-155.

çocukların oyunlarına da yansımıştır. Örneğin Aydemir, çocukluğunun en heyecanlı oyununun Hıristiyan mahallelerdeki çocuklar ve Müslüman mahallesindeki çocuklar arasında oynanan “çete çatışması” olduğunu belirtmektedir.¹²⁷ Aynı şekilde Aydemir, Müslüman çocukların kendi aralarında oynadığı oyunlarda da bir taraf Rumca ve Bulgarca konuşma taklidi yapan düşman grubunu temsil ederken oyunun diğer tarafındaki çocukların “Allah! Allah!” nidalarıyla “millî kavgalar” yaptıklarını yazmaktadır. Balkan Savaşları döneminde çocukluğu İstanbul’da geçen Brizitsov da benzer şekilde uçurtma uçururlarken uçurtmaların milletlerin renklerini taşıyan bayrak uçurtmalarına dönüştüğünü ve oyunun amacının düşmanın uçurtmasını düşürmek olduğunu aktarmaktadır.¹²⁸ Çocukların dünyasındaki milliyetçilik kırıntıları bayraklarla da sınırlı değildir. Yazar, bir iki gözü pek öğrencinin teneffüs aralarında Bulgarca marşlar söylediklerinden bahsetmektedir.¹²⁹ Ancak Bulgar marşlarının söylenmesi okuldaki başka çocuklarca da pek hoş karşılanmamaktadır. Hoş karşılamama durumu zaman zaman çocuklar arasında laf dalaşlarına da neden olmaktadır. Hristo Brizitsov’un aşağıda anlattığı bir örnek: “Rum çocuklar bana: “Siz Bulgarlar denizi balık çorbası sanıyormuşsunuz?” diye takılıyorlardı. Ben de alta kalmıyor ve: “Evet ve hoşumuza gittiğinden daha çok deniz almaya bakıyoruz,” diyordum”.¹³⁰ Yazarın bu misaldeki savunucu ve vatansever tavrı “[o]n iki yaşındaki bir çocuk artık küçük adam sayılır, birçok şeyi anlar. Vatanımın bozguna uğradığını anlıyordum ve türkü değildi derdim” sözlerinde daha gür bir şekilde duyulmaktadır. Burada yazarın kendisini küçük adam olarak görmesi çocuklara yüklenen misyonların anlaşılması açısından önemlidir.

Balkan Savaşları dönemi neşriyatı gözden geçirildiğinde yayınların “geleceğin asker-yurttaşları olan çocukların doktrine edilmesi için önemli bir araç haline” geldiği tespit edilmiştir.¹³¹ Dönemdeki doktrine sürecinin bir parçası ise eğitim kurumları olmuştur ve okullarda çocuklara atış talimi yaptırıldığı örneğine Abdürrauf Bey’in anılarında rastlanmaktadır. Abdürrauf Bey’in Balkan Savaşları döneminde ziyaret ettiği okuldaki manzarayı “Zara’da mini mini mektepliler tüfekleriyle çıkmışlardı”¹³² şeklinde anlatmaktadır. Balkan Savaşları döneminde eğitim gören Berkman ise okul yıllarında hocaları aracılığıyla Balkan Savaşları hakkında bilgi edindiklerini anlatmaktadır. Çünkü okul müdürü ve bazı hocaları Balkan Savaşları’nın yakından yaşamış askerlerdir.¹³³ Örneğin savaşa tanıklık eden okul müdürü Hüseyin Avni Bey, Türkçe dersine girdiği ilk gün çocuklardan savaş hakkında bir kompozisyon yazılmasını ödev olarak vermiştir. Berkman hazırladığı bu ödevde daha önceki Türkçe hocasından öğrendiği şu şiiri eklemiştir:

“Ey güzel köy. / Virân olma sakın şu genç yaşında, / Dağlarında taze otlar, / Pembe güller biterken. / Ey parlak ay. / Işığını saç yolcuların gözüne. / Ey yolcular beni anın. / Coşkun sular başında, / Ey Türk Kızı, / Ey Ana sus. / Bir oğlunu, bir genceni kurban ettiğin çok mudur?”¹³⁴

Okul müdürünün savaşı anlatan bir kompozisyon istemesi bunun üzerine ortaokul öğrencisinin savaş esnasında Rumeli göçmenlerinin yaşadıkları anıları düşünerek yazıyı kaleme alması ve yazının

¹²⁷ Süreyya Aydemir, age, 17.

¹²⁸ Hristo Brizitsov, *Bir Çocuğun İstanbul Hatıraları* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2021), 46.

¹²⁹ Age, 51.

¹³⁰ Age, 85.

¹³¹ Eyal Ginio, age, 237-238.

¹³² Abdürrauf Bey, *Binbaşı Abdürrauf’un Harp Günlükleri* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 101.

¹³³ Tevfik Berkman, age, 26.

¹³⁴ Age, 26.

sonunda yer verdiği şiir çocuk zihniyetinin savaşın olumsuzluklarıyla muhatap olduğunu ve okulda öğrencilere yüklenilmesi istenen geleceğin umudu çocuklar imajının aktarıldığını ve bazı okullarda ideolojik bir seferberlik başlatıldığını göstermektedir. Dolayısıyla verilen örneklerle de görülmektedir ki gerek sosyal yaşantı içerisinde gerekse de eğitim hayatında savaş ortamında bulunulması nedeniyle çocuklar militarist bir ruhla yetiştirilmeye çalışılmıştır.

SONUÇ

Birçok çocuk için Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı çocukluklarının bittiği ve gerçek dünya ile yüzleştikleri dönemdir. Balkan Savaşları dönemindeki çocukluk algısının temel alındığı bu makalede, çocukluk algısının hangi dinamiklere göre şekillendiği ve söz konusu dinamiklerin çocukları nasıl etkilediği sorusuna cevap aranmıştır. İnceleme sonucunda görülmüştür ki savaş dönemi içerisinde hem çocuk ölümleri gerçekleşmiş hem de çocuklar savaşta ebeveynlerini kaybetmişlerdir. Bu kayıplar ve savaşın yenilgisiyle birlikte zuhur eden toplumsal yorgunluk, ekonomik şartlardaki kısıtlılıklar da çocukların gündelik hayatlarında ve zihin dünyalarında derin izler bırakmıştır. Savaş döneminde çocuklar birçok açıdan savaşı gündelik hayatlarında hissetmişlerdir. Çocuklar bazı durumlarda gönüllü asker olarak savaşa katılmış, cephe gerisi mücadeleye destek vermiş, okulda aldıkları eğitim ya savaş eksenli olmuş ya da savaş sebebiyle tamamıyla kesintiye uğramış, müfredat kitapları ve çocuk dergi ve gazeteleri savaş eksenli yayınlar yapmış, oyuncaklar ve oyunları savaştan etkilenmiş, ama en önemlisi savaş sebebiyle ailelerindeki yetişkin erken bireylerden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Ebeveynlerini kaybeden çocuklar; toplumsal, ekonomik ve siyasi nedenler gereğince bazen kaybettikleri babalarının yerini doldurmakla mükellef kılınmışlar bazen gölgede kalan bir nesil olarak yetişmişler bazen de devlet himayesi altına alınmışlardır. Çalışmamızda çocukların mağduriyetlerinin yanı sıra devlet politikaları ile çocukluk algısı arasındaki ilişki de ele alınmıştır ve araştırma neticesinde savaş dönemi çocuklarının hem toplum içerisinde hem de eğitim hayatlarında müstakbel askerler olarak görülüp militarist bir söyleme maruz kaldıkları görülmüştür.

Savaş dönemindeki fiziksel seferberliğin yanında muazzam bir mental katılıma da ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle son dönemde alınan mağlubiyetlerin de etkisiyle, ilan edilecek olan yeni bir savaşı desteklemek ve bu desteği de savaş süresinde -muhtemel mağlubiyete rağmen- devam ettirmek önemli bir husustur. Bu süreçte toplumun tüm fertlerini organize etmek ve örgütsel katılım sağlamak ve destek almak için ciddi bir organizasyon gerekmektedir. Toplumun diğer fertleri gibi çocuklar da destekleri ve çabalarıyla ailelerini ve toplumları ile beraber, ırklarını, değerlerini, dinlerini ve bayraklarını koruduklarına inandırılmışlardır. Bu çaba bazen iyi eğitim almak, bazen savaşa giden yetişkinlerin rollerini ve sorumluluklarını üstlenme, bazen de cephe gerisinde mücadele içerisine girmekle olmuştur. Savaştan etkilenen çocuklar daha çok çalıştılar, daha fazla sorumluluk üstlendiler ve çevrelerindeki yetişkinlerin kaygılarını paylaştılar. Savaşla başa çıkma stratejileri ve ilişkilerini sürdürme yolları geliştirdiler ki bu durum dönemin çocukluk algısı ve toplumun çocuklardan genel beklentisinden farklı bir durumdur. Bu sebeple barış ve savaş döneminde çocukluk algısı ile toplumların çocuklardan beklentisinin farklılık göstermesi bu makalenin ortaya koyduğu önemli bulgulardan bir tanesidir.

Bu çalışma ile çocuk tarihi alanında, ben-anlatıları temel alınarak yapılabilecek olan araştırmalara örnek teşkil etmeye çalışılmıştır. Konunun kapsamlı oluşu nedeniyle Balkan Savaşları gibi kısıtlı bir dönem, belirlenen birincil ve ikincil kaynaklar üzerinden “çocukluk algısı” odağında

okunmaya çalışılmıştır. Edebî metinlerin, anıların ve biyografilerin bu alana dair geniş bilgi yelpazesi sunması açısından çalışma, alana katkı sunacaktır. Çünkü görüldüğü üzere dönemin birincil kaynaklarındaki veyahut dönemin resmî belgeleri ele alınarak hazırlanan ikincil kaynaklardaki tarihsel bilgiler ile ben-anlatıları ve kurgu metinler arasında tutarlılık söz konusudur. Tutarlılığın yanı sıra ben-anlatılar ve kurgu metinlerdeki zihin dünyaları tarihsel sürecin daha büyük bir çerçeveden görülmesine imkân sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdür-rauf Bey. *Binbaşı Abdür-rauf'un Harp Günlükleri*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.
- Acer, Tülin. "Balkan Muhacirlerinin Yaşadığı Sorunlar: 1912-1914" Yüksek lisans tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2008.
- Ak, Emine. "Balkan Savaşları Dönemindeki Çocukluk Algısı" Yüksek Lisans Tezi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, 2023.
- Akçalı, Aslı ve Çam Davut. "II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Dönemleri Eğitim Anlayışları Bağlamında Mizancı", *Millî Eğitim Dergisi* 45, no.207 (2015): 119-144.
- Akın, Yiğit. *Gürbüz ve Yavuz Evlatlar: Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor*, İstanbul: İletişim Yayınları. 2014
- Akşin, Sina. *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. İstanbul: İmge Yayınları, 2001.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi: MÖ 1000 – M. S. 2007*. Ankara: Pegem Akademi, 2007.
- Alkan, Mehmet Ö. "Osmanlı İmparatorluğunda Modernleşme ve Eğitim", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6, no.12 (2008): 9-84.
- Altın, Hamza. "II. Abdülhamid Devri Pedagojik Eserlerde Eğitimcilere Yapılan Tavsiyeler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24, no.1 (2016): 239-254.
- Arıkan, Erdal. "II. Balkan Savaşı ile I. Dünya Savaşı Arasında Osmanlı'da Çocukluğun Politik İnşası 1913-1914: Çocuk Duygusu ve Çocuk Dünyası Dergileri Üzerine Bir İnceleme", Yüksek lisans tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 2021.
- Aries, Philipp. *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. Londra: Pimlico, 1962.
- Audoin-Rouzeau, Stephana. 'Children and the Primary Schools of France, 1914–1918,' in *State Society and Mobilization in Europe During the First World War*, ed. John Horne Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Aydemir, Şevket. S. *Suyu Arayan Adam*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1976.
- Ayışığı, Metin. "Balkan Savaşları Sırasında Kolera ile Mücadele", *Türk Dünyası Araştırmaları* 126, no.248 (2020): 49-64.

- Ayverdi, Semiha. *Bir Dünyadan Bir Dünyaya*, Ankara: Hülbe Yayınları, 1974.
- Berkman, Tefvik. *Engelli-Engeli Uzun Yollar: Bir Hayat Anıları 1900-1987*. İstanbul: Seral Ofset, 1988.
- Beşikçi, Mehmet. "Tarihyazımında Hatırat ve Günlükler Nasıl Kullanılmalı?: Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Osmanlı Askerlerinin Benlik Belgeleri Özelinde Metodolojik Bir Analiz". *Toplum ve Bilim*, no.144 (2018): 253-292.
- Beşikçi, Mehmet. *Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Bezirci, Asım. *Nazım Hikmet*. İstanbul: Amaç Yayınları, 1975.
- Brizitsov, Hristo. *Bir Çocuğun İstanbul Hatıraları*, çev. Hüseyin Mevsim, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2021.
- Çapar, Ali. "Pederi-i Şefik'ten Müstebit Hükümdara: 1876-1914 Yılları Arasında Yayımlanan Çocuk Gazetelerinde II. Abdülhamid İmajı". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 21, (2021): 83-112.
- Çetinsaya, Gökhan. "Abdülhamid'i Anlamak: 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bakış", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- Dawson, Graham. *Oldier Heroes – British Adventure, Empire and the Imagining of Masculinities*, London: Routledge, 1994.
- Deringil, Selim. *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Durukan, Eyüp. *Edirne Kuşatması*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.
- Ekrem, Selma. *Peçeye İsyan*. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1998.
- Ergeneli, Adnan. *Çocukluğumun Savaş Yılları Anıları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Ginio, Eyal. *Osmanlı Yenilgi Kültürü: Balkan Savaşları ve Sonrası*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- Gündüz, Mustafa. "II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12, (2008): 243-286.
- Gürsoy, Özlem. "Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitiminde Militer Uygulamalar: Askerliğe Hazırlık Dersleri ve Askerliğe Hazırlık Kampları (1923-1947)" Doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2021.
- Halaçoğlu, Ahmet. "Balkan Harbi Sırasında Rum Göçleri: 1912-1913", Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 1990.
- Hanioglu, M. Şükrü. "İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 23, (2001): 476-484.

- Heywood, Colin. *Baba Bana Top At! Batı'da Çocukluğun Tarihi*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- Kennedy, Rosie. *The Children's War, Britain 1914-1918*. London: Palgrave Macmillan, 2014.
- Okay, Cüneyd. *Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler: 1850-1900*, İstanbul: Kırkambar, 1998.
- Özbek, Nadir. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Özçakır, Sabri. "Meşruiyet Çocuklarının Yetiştirilmesinde Terbiyevi Oyunların Rolü" *OTAM* 43, (2018):141-164.
- Öztan, Güven. G. *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Seyda, Mehmet. *Çocukluk Yılları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- Tan, Mine. "Çocukluk: Dün ve Bugün". *Toplumsal Tarihte Çocuk*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (1994): 11-31.
- Uçan, Lale. "Osmanlı Çocuk Dergilerinin Çocuk Kimliği Üzerine Etkileri", *Osmanlı Dünyasında Çocuk Olmak*, (Ed. Haşim Şahin-Nurdan Şafak), İstanbul: Dem Yayınları, (2021):167-205.
- Üstel, Füsun. "Makbul Vatandaş"ın Peşinde: II. Meşruiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Williams, Elizabeth. "Childhood, Memory, and the American Revolution", in *Children and War A Historical Anthology*, ed. James Marten. New York: New York University Press, 2002.
- Wirtz, Philipp. *Depicting the Late Ottoman Empire in Turkish Autobiographies: Images of a Past World*, 2007.
- Yiğit, Tarık. "Osmanlı Resmî İdeolojisindeki Dönüşüm (1876-1918)". Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2012.
- Yurdakul, Mehmet. E. *Türk Sazı*, İstanbul: Atlas Kitabevi, 1979.
- Yücel, Hasan. A. *Geçtiğim Günlerden*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019.
- Zengin, Sevinç. "16. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Çocukluk: Kınalızâde Ali Efendi'nin Ahlak-ı Alâî'si ile Abdüllatif Karamânî'nin Adâb-ı Menâzil'inde Çocuklar". Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2021.